

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Медвідь Наталія Сергіївна

УДК 811.161.2'37(043.3)

**ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМИ
В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРОЗІ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі стилістики української мови Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – академік АПН України, доктор філологічних наук, професор **Мацько Любов Іванівна**, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри стилістики української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор **Жайворонок Віталій Вікторович**, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, провідний науковий співробітник відділу російської мови;

кандидат філологічних наук, доцент **Шевченко Мирослава Вікторівна**, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент кафедри української та російської мов як іноземних.

Захист відбудеться «17» березня 2009 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «13» лютого 2009 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Одним із чинників утвердження лінгвокультурології як самостійного напрямку дослідження стала поява наукових праць, присвячених описові національної мови через дослідження мисленнево-мовленневої діяльності її носіїв, що нерозривно пов'язана з національною ідентичністю, культурою та освітою мовної особистості. Зокрема, це праці вітчизняних (В. Жайворонка, В. Кононенка, Л. Мацько, Т. Радзієвської, О. Селіванової, М. Шевченко, О. Яковлевої та ін.) та зарубіжних (Н. Арутюнової, В. Буряковської, А. Вежбицької, С. Воркачова, В. Воробйова, В. Карасика, С. Кошарної, В. Красних, В. Маслової, З. Попової, Г. Слишкіна, Ю. Степанова, В. Телії, В. Тхорика, Н. Фанян, О. Хроленка, В. Шаклеїна, О. Шейгал та ін.) дослідників. Наукові розвідки визначають пріоритетні напрями у вивченні взаємозалежності мови та культури, які сприяють поглибленому розумінню полікультурності та цінності кожної національної мови й культури у світі.

Актуальність теми. Значний дослідницький потенціал для лінгвокультурологів становить масив національного культурного простору в сучасній українській літературній мові, зокрема у творах художньої літератури. З'являються наукові дослідження, присвячені вивченню мови художніх текстів у лінгвокультурологічному аспекті (праці С. Бирик, В. Білоуса, Н. Зайченко, М. Шевченко та ін.), у яких через співвідношення понять «мова – мовна особистість – культура» виразно окреслюються національно зумовлені ціннісні орієнтири автора як представника певної лінгвокультури.

Українські прозові твори першої половини ХХ ст. виразно віддзеркалюють зміни соціокультурних умов життя, зумовлені Першою світовою війною, жовтневим переворотом 1917 р., встановленням радянської влади, Другою світовою війною. Найгостріші соціальні проблеми в оцінці героя часу розкрито в соціально-психологічній прозі письменників «червоної України» та української діаспори. Фрагментарно дослідженою є мовотворчість прозаїків, імена та твори яких упродовж півстоліття були під заборонаю в Україні, зокрема Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука.

Лінгвокультурологічний підхід у вивченні мови творів Івана Багряного та Уласа Самчука лише частково реалізовано в наукових працях М. Братусь, С. Каленюк, О. Клещової, Н. Ладияк, В. Русанівського, Н. Сологуб, В. Стеція, А. Ярової та ін. Дослідники висвітлюють питання семантичної структури індивідуально-авторських епітетів, метафор, символів, естетичного аспекту синтаксичних одиниць в ідіостилі Івана Багряного та мовних особливостей індивідуального стилю і словника Уласа Самчука.

Ще не дослідженою у мовознавстві залишається мова творів Галини Журби (Домбровської, 1888 – 1979) – авторки віршів, поем, новел, оповідань, повістей, романів, п'єс, нарисів, яка надзвичайно точно змалювала становище українських селян наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., їхній дух, настрої, почуття. Вивчення творчого доробку письменниці в Україні на сьогодні представлено лише кількома

публікаціями вітчизняних літературознавців (Г. Зленка, О. Логвиненко, Ф. Погребенника).

У словесній палітрі української соціально-психологічної прози Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука важливе місце займають лінгвокультуреми, які в семантичній структурі мовної одиниці поєднують лінгвальні та екстралінгвальні значеннєві плани.

Лінгвокультурема як одиниця лінгвокультурології ще недостатньо вивчена, теоретичні засади та методологію її аналізу розроблено лише частково у працях К. Бусуріної, В. Воробйова, Л. Мацько, М. Шевченко та ін. Паралельно з лінгвокультурею на позначення мовного знака культури вживаються терміни: «знак етнокультури», «етнокультурний концепт» (В. Жайворонок), «мовно-естетичний знак національної культури» (С. Єрмоленко), «мовний знак національної культури» (Н. Зайченко), «концепт» (Н. Арутюнова, Ю. Степанов), «лінгвокультурний концепт» (С. Воркачов, В. Маслова), «культурно маркована одиниця», «слово з національно-культурним компонентом семантики» (Є. Верещагін, В. Костомаров), «національно-культурна одиниця», «культурема» (С. Прохорова). Тому досі дискусійним залишається питання дефініції лінгвокультуреми, структурних компонентів її значення, ідентифікації, опису та систематизації лінгвокультуремних одиниць.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою вивчення особливостей та національно-культурної специфіки мови української соціально-психологічної прози першої половини ХХ ст., зокрема творів Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука; розробки й уточнення теоретико-методологічних засад та методів дослідження лінгвокультурем у художньому тексті; наукового опису лінгвокультурем на тлі національно орієнтованої соціально-психологічної прози.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з науковими темами («Стилістика художнього твору», «Теоретико-методологічні засади мовної категоризації і концептуалізації констант української культури»), над якими працюють члени кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дослідження затверджена Вченою радою університету (протокол № 10 від 26 квітня 2007 р.) та схвалена Науковою координаційною радою «Українська мова» НАН України (протокол № 43 від 13 травня 2008 р.).

Мета роботи: з'ясувати семантичні особливості лексичних та фразеологічних лінгвокультурем та їхні стилістичні функції в соціально-психологічній прозі Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука.

Для досягнення мети необхідно розв'язати такі **завдання:**

1. Уточнити поняття «лінгвокультурема», її кваліфікації як мовної одиниці й взаємозв'язок з лінгвокультурним концептом.

2. Охарактеризувати мову української соціально-психологічної прози як джерельну базу лінгвокультурологічних досліджень.

3. З'ясувати семантичні особливості лінгвокультурем-вербалізаторів концептосфер «людина – суспільство» та «людина – культура».

4. Класифікувати та описати лінгвокультуреми за типом лінгвокультурної інформації.

5. Узагальнити семантико-стилістичні особливості лінгвокультурем, одержані в результаті зіставного дослідження, в мовотворчості Івана Багряного, Галини Журби та Уласа Самчука.

6. Розкрити стилістичні функції лінгвокультурем у художній прозі.

Об'єктом дослідження є лінгвокультурологічні одиниці як вияв національної лінгвокультури, уживані в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.

Предметом дослідження є семантика та стилістичні функції лінгвокультурем лексичного та фразеологічного рівнів мови творів Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука.

Мета та завдання дослідження зумовили вибір його **методів**. Основним методом є описовий, реалізації якого сприяла методика лінгвокультурологічного аналізу художнього тексту. У вирішенні конкретних проблем дослідження застосовуються: а) метод лінгвокультурологічного поля – з метою встановлення ієрархічних зв'язків між лінгвокультурами; б) метод компонентного аналізу – у процесі з'ясування семантичної структури лінгвокультуремних одиниць; в) метод лінгвокультурологічної інтерпретації мовних одиниць – з метою визначення системи смислів, покладених в основу семантики лінгвокультурем; г) метод контекстуального аналізу – у процесі визначення текстової семантики лінгвокультурем та особливостей їхнього функціонування в художньому тексті. Використано також дослідницькі прийоми – лінгвістичного спостереження, класифікації та експлікації для представлення кількісних показників.

Джерельна база дисертації:

– авторська картотека лінгвокультурем, дібраних методом суцільної вибірки з текстів творів І. Багряного, Г. Журби, У. Самчука (видання: Багряний І. Людина біжить над прірвою / Іван Багряний // Вибрані твори / [упоряд., автор передм. та приміток М. Балаклицький]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 59–391; Багряний І. Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – К. : Наук. думка, 2005. – 548 с.; Багряний І. Тигролови : [роман]. – Морітурі : [драматична повість] / Іван Багряний. – К. : Наук. думка, 2005. – 368 с.; Журба Г. Зорі світ заповідають / Галина Журба // Дзвін. – № 10 (600). – Жовтень. – 1994. – С. 17–64; Журба Г. Похід життя / Галина Журба. – К. : Сяйво, 1919. – 150 с.; Самчук У. Марія. Куди тече та річка / Улас Самчук. – К. : Наук. думка, 2005. – 416 с.; Самчук У. Волинь : [роман] : у 3 ч. Т. 1 / Улас Самчук. – К. : Київська правда, 2005. – 584 с.; Самчук У. Волинь : [роман] : у 3 ч. Т. 2 / Улас Самчук [післямова С. Пінчука]. – К. : Дніпро, 1993. – 334 с.; Самчук У. Марія. Хроніка одного життя : [роман] / Улас Самчук / [підг. тексту та післямова С. П. Пінчука]. – К. : Укр. письменник, 2007. – 191 с.), налічує понад 3000 одиниць;

– лексикографічні видання: «Словник української мови» : в 11-ти т. (К. : Наук. думка, 1970–1980); «Фразеологічний словник української мови» : у 2-х кн.

(К. : Наук. думка, 1999); «Знаки української етнокультури : словник-довідник» В. Жайворонка (К. : Довіра, 2006); «Словник епітетів української мови» С. Бирик, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт (К. : Довіра, 1998); «Словник лінгвістичних термінів» Д. Ганича, І. Олійника (К. : Вища школа, 1985); «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (К. : Довіра – Рідна мова, 1997); «Словник символів культури України» за редакцією В. П. Коцура (К. : Міленіум, 2005); «Енциклопедія етнокulturознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. Культура і мистецтво в етнонаціональному вимірі» : у 3-х кн. Ю. Римаренка (К., 2000) та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дослідженні вперше системно й комплексно проведено аналіз лінгвокультури в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.; уточнено поняття «лінгвокультурема», «лінгвокультурний концепт»; визначено роль лінгвокультури у моделюванні образної системи художнього тексту та авторській індивідуальній манері мовомислення; визначено, описано, класифіковано лінгвокультури за типом лінгвокультурної інформації.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що узагальнення, висновки, зроблені на основі самостійно дібраного та покласифікованого фактичного матеріалу, поглиблюють знання про лінгвокультурологію як нову міждисциплінарну галузь мовознавчої науки, про мову української соціально-психологічної прози як джерельну базу лінгвокультурологічних досліджень. Введено нові знання про поняттєво-термінологічну систему лінгвокультурології, наукові уявлення про взаємозв'язок мови та культури, загальнокультурного та специфічного в мові і мовленні, визначено методи дослідження лінгвокультури, їхнє функціонально-сміслове навантаження у тексті. Матеріали дисертації можуть застосовуватися в наукових розвідках із лінгвокультурології, етнолінгвістики, лексикології, фразеології, семасіології, стилістики, когнітивної лінгвістики.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібраний та проаналізований фактичний матеріал може використовуватися під час викладання курсу української мови у вишівській та шкільній практиці, у проведенні спецкурсів і спецсеминарів із лінгвокультурології, етнолінгвістики, лексичної семантики, стилістики, семасіології, когнітивної лінгвістики, лінгводидактики, у створенні підручників та навчально-методичних посібників, у науково-пошуковій роботі студентів і магістрантів філологічних спеціальностей, у лексикографічній практиці.

Матеріали дослідження впроваджувалися у навчальний процес Глухівського НВК № 2 (довідка про впровадження № 117 від 01.12.2008 р.) та Глухівської ЗОШ № 6 (довідка про впровадження № 155 від 05.12.2008 р.), під час викладання академічних курсів «Стилiстика української мови» у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (довідка про впровадження № 4675 від 01.12.2008 р.) та «Сучасна українська літературна мова», «Основи культури та техніки мовлення», «Стилiстика української мови» у Глухівському

державному педагогічному університеті імені Олександра Довженка (довідка про впровадження № 3102 від 02.12.2008 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, на звітно-наукових конференціях викладачів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та Глухівського державного педагогічного університету імені Олександра Довженка (2006–2008), на міжнародних, всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: «Українська лінгвостилістика у сучасній науковій парадигмі» (Київ, 2007), «Рівень мовної культури – чинник стабільності держави» (Київ, 2007), «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 2008), «Лінгвалізація світу: теоретичний і методичний аспекти» (Черкаси, 2008), «Українська культуромовна особистість учителя: реалії та перспективи» (Глухів, 2008), на Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Формування професійної компетенції майбутніх учителів-словесників у процесі неперервної педагогічної практики» (Глухів, 2008), на філологічних читаннях «Мова як світ світів. Поетика текстових структур» (Київ, 2008), на засіданні круглого столу «Лінгвокультурологія в сучасній інтерпретації» (Київ, 2008).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено в шести наукових статтях, надрукованих у виданнях, визначених ВАК України як фахові.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, двох додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження – 278 сторінок, із них основного тексту – 188 сторінок. Список використаних теоретичних джерел становить 277 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, зазначено зв'язок дослідницької теми з науковою проблемою установи, у якій підготовлено працю, визначено об'єкт та предмет дослідження, сформульовано мету та завдання, окреслено методи та джерельну базу, схарактеризовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, вказано форми апробації результатів дослідження.

У першому розділі – **«Теоретико-методологічні засади дослідження»** – визначено філософсько-методологічне підґрунтя розвитку лінгвокультурології, подано визначення поняття «лінгвокультурема», здійснено розмежування понять «лінгвокультурема» та «лінгвокультурний концепт», окреслено критерії ідентифікації лінгвокультурем, принципи та методи їхнього аналізу, схарактеризовано мову української соціально-психологічної прози як джерельну базу лінгвокультурологічних досліджень.

Ключем до розуміння **вивчення** культурних цінностей народу крізь призму мовленнєвих моделей художніх творів стають лінгвокультурологічні

дослідження. Їхнім Філософсько-методологічним підґрунтям—таких досліджень є теоретичні положення вчених про зв'язок мови та культури, концепції антропоцентричної парадигми вв сучасній лінгвістиці та міждисциплінарних лінгвістичних напрямках, зокрема лінгвокультурології як самостійній галузі МОВознавства—дослідження.

Ідеї вивчення культури крізь призму мови (В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Е. Сепіра, Б. Лі Уорфа) були покладені в основу нової галузі лінгвістики, яка сформувалася наприкінці ХХ ст. на межі лінгвістики та культурології і в працях російського дослідника В. Воробйова отримала назву «лінгвокультурологія». У дефініції поняття «лінгвокультурологія» вчений акцентує увагу на синтезувальному характері науки, яка дозволяє вивчати взаємодію культури й мови в процесі їхнього функціонування, досліджувати вияви культури народу, зафіксовані в мові. Терміном «лінгвокультурологія» послуговуються й інші лінгвісти (Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, В. Маслова, О. Селіванова, Ю. Степанов, В. Телія) та вносять свої корективи у його визначення.

Визначальними у дефініції «лінгвокультурологія» є поняття «мова» та «культура», які відповідно розглядаються як система репрезентацій культурних цінностей, що відображає їх мовну та позамовну семантику, та як спосіб репрезентації дійсності.

Взаємозв'язок мови та культури вивчається і в інших суміжних галузях досліджень, зокрема етнолінгвістиці, лінгвокраїнознавстві тощо. Тому розвідки вчених характеризуються суперечливими поглядами щодо місця лінгвокультурології у парадигмі лінгвістичних наук.

В. Воробйов визначає лінгвокультурологію як найбільш узагальнену галузь знань інтегративного характеру, яка стала теоретичною базою лінгвокраїнознавства. В. Телія розглядає лінгвокультурологію як розділ етнолінгвістики та розмежовує їх за хронологічним аспектом дослідження, зокрема синхронна орієнтація лінгвокультурології відрізняє її від етнолінгвістики, яка реконструює етнокультурні явища в діахронії. О. Хроленко розрізняє етнолінгвістику та лінгвокультурологію як національне та універсальне. Вчений розглядає лінгвокультурологію як ядро системи лінгвокультурознавчих дисциплін, яку становлять етнолінгвістика, лінгвофольклористика, етнодіалектологія, етногерменевтика тощо. Притримуючись поглядів О. Хроленка, лінгвокультурологію визначаємо як галузь знань мовознавчої науки, яка на основі синтезу та систематизації художньо-виражального матеріалу покликана з'ясувати механізми взаємодії мовних та культурних чинників у соціокультурному середовищі.

Похідним від лексеми «лінгвокультурологія» є означуване слово «лінгвокультурологічний», яке є паронімом до двох інших – «лінгвокультуремний» та «лінгвокультурний». У наукових термінопоняттях їх вживання часто не розрізняється. Проте, зважаючи на деривацію ознак, уточнюємо їхнє функціонування: «лінгвокультурологічний» стосується понять, пов'язаних з лінгвокультурологією як наукою («лінгвокультурологічне поле»; «лінгвокультурологічна інтерпретація»; «лінгвокультурологічні одиниці»),

«лінгвокультурний» – безпосередньо визначає взаємозв’язок мови та культури («лінгвокультурна ситуація», «лінгвокультурний концепт»), а запропонований у дисертації термін «лінгвокультуремний» є похідним від «лінгвокультурема» («лінгвокультуремні одиниці»).

Різноманітні погляди щодо номінації основної одиниці лінгвокультурології знаходять відображення у працях Н. Арутюнової, С. Воркачова, В. Воробйова, В. Жайворонка, С. Єрмоленко та інших учених. На нашу думку, таким терміном є лінгвокультурема, яку кваліфікуємо як мовну одиницю, яка вербалізує загальнолюдську та національну інформацію про культурні цінності, реалії тощо. Розмежовуємо лінгвокультурему та лінгвокультурний концепт, оскільки вони, хоч і співвідносяться між собою як часткове й загальне, але є одиницями різних просторів свідомості людини, зокрема, якщо лінгвокультурний концепт є образом свідомості, що відображає культурно ціннісні фрагменти дійсності, то лінгвокультурема є вербальним репрезентантом загальнолюдського чи національно-культурного концептуального образу мовної свідомості (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Зіставна характеристика лінгвокультурного концепту та лінгвокультурема

Назва лінгвокультурологічної одиниці	Лінгвокультурний концепт	Лінгвокультурема
Місце локалізації	інформативна одиниця ментальної свідомості	лінгвальний конструкт, одиниця мовної свідомості, мовлення
Детермінація культурних фрагментів дійсності	в ціннісному, поняттєвому та образному складниках свідомості	в денотативному, сигніфікативному, конотативному значеннях мовної одиниці та у фонових знаннях про неї
План змісту	генерує загальнокультурну і національно-культурну інформацію	
Спосіб вираження	слово, фразеологізм, речення, текст	
Функції	відображає концептуальні та перцептивні знання про культурні феномени, факти, явища	знакова функція; об’єктивує, вербалізує фрагменти концептуальних знань, образи культурних реалій у мові

Аналіз лінгвокультури як мовного явища, що характеризується багатоаспектністю, різноманітністю взаємовідношень і взаємозв'язків з іншими явищами, передбачає комбінування різноманітних методів дослідження (методу лінгвокультурологічної інтерпретації із залученням компонентного, словоцентричного, текстоцентричного, та когнітивного аналізів, методу лінгвокультурологічного поля), які в сукупності дають змогу створити цілісне уявлення про лінгвокультуру, її мовний та позамовний зміст, забезпечити комплексний поетапний аналіз лінгвокультури у художньому тексті.

До головних джерел лінгвокультурологічних досліджень науковці відносять словники, живу народну мову, фольклор, твори класичної та сучасної літератури. Сучасні праці лінгвокультурологів здебільшого орієнтовані на художній текст, який має значний потенціал для декодування лінгвокультурної інформації.

Українська соціально-психологічна проза першої половини ХХ ст. відображає зміни психічних станів героїв, зумовлені соціальними обставинами. Її мова як вияв ідіоетнічної культурно-ціннісної інформації насичена лінгвокультурними одиницями, які відображають внутрішній світ особистості в національному соціокультурному середовищі.

Найгостріші соціальні проблеми першої половини ХХ ст. у взаємозв'язку з психологічними зрушеннями у свідомості героя часу широко представлені через лінгвокультури у творчості письменників української діаспори Галини Журби («Похід життя» (1910–1919), «Зорі світ заповідають...» (1925–1928)), Уласа Самчука («Марія» (1933), «Волинь» (1929–1937)), Івана Багряного («Тигролови» (1943), «Людина біжить над прірвою» (1948–1949), «Сад Гетсиманський» (1948–1950)). Ключовими є лінгвокультурологічні одиниці «людина» та «суспільство» та їхні вербалізатори, які об'єктивують знання про суб'єкти суспільних відношень, суспільні цінності, психічні стани, відчуття, емоції. Специфіка їх образного слововживання у соціально-психологічній прозі пов'язана з органічним поєднанням соціального та психологічного змісту в тексті та витворенні тропів соціально-психологічної семантики.

У другому розділі – **«Лінгвокультури як засоби вербального вираження концептосфери «людина – суспільство» в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.»** – виявлено лексико-семантичні особливості лінгвокультурем-вербалізаторів концептосфери «людина – суспільство» в українській соціально-психологічній прозі, подано визначення понять «соціальна лінгвокультурема», «психологічна лінгвокультурема», «екзистенційно-аксіологічна лінгвокультурема». Із застосуванням методики лінгвокультурологічного поля проаналізовано репрезентації концептів «людина», «народ», «громада», «родина», «душа», «дух», «серце», «доля» в українській соціально-психологічній прозі Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука.

Соціальні, психологічні, екзистенційно-аксіологічні концепти є важливими компонентами національно-мовної та індивідуально-авторських картин світу Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука. Лінгвокультурні концепти

представлені у тексті лінгвокультурами, які по-особливому осмислюються у художньому мовленні письменників як носіїв національної культури.

Соціальні концепти та їхні лінгвокультуремні вербалізації займають одне з ключових місць у мові української соціально-психологічної прози, оскільки її надзавданням є відображення становища людини в суспільстві. Мовні одиниці, що вербалізують культурний зміст соціальних концептів у контексті, кваліфікуємо як **соціальні лінгвокультурами**.

Осмислення концепту «суспільство» як багаторівневої функціональної структури здійснюється шляхом взаємозв'язків між людиною як суб'єктом/об'єктом соціальних відносин та відповідними соціальними групами і державними структурами. Наприклад: дихотомія «народ/людина» вказує на зв'язок між оцінками людини себе та іншими людьми, її належністю до певного народу. Вона набуває національного вияву в лінгвокультурах «український народ», «наш народ», «свій народ», «народ, що заселяє трагічну землю, Україною іменовану», «українці», «українські селяхи», «хахли», «руській народ» та відображає етнічну мовну картину світу: *Там справжня, приваблива Україна. Хочеться наслідувати її. Він з приємністю буде рахувати себе українцем, мешканцем такої чудесної землі* (У. Самчук).

Особливості національного психосоціотипу українця окреслюються шляхом протиставлення його представникам інших лінгвокультурних спільнот через кореляцію «свій/інший», використання національно маркованих порівнянь.

Дихотомія «громада/людина» актуалізується у контексті лінгвокультуремними одиницями «сільська громада», «сходина громади», «господар», «український селянин», «добрий газда», «чесний хазяїн», «ходить по своїй землі як її господар і пан», що мають додаткове імпліцитне національне значення, наприклад: *На них, припавши ниць до чорнозему, сам як земля чорний, спав на землі господар. Скопаний, обдертий, незнаючий, безмовний. Український селянин* (Г. Журба); *Видно, добрий «газда» був. Руки і чоло, й очі свідки того... По цілому нашому світі добрі «газди» є* (У. Самчук).

Дихотомію «родина (у значенні «сім'я»)/людина» актуалізує лінгвокультурема «українська степова родина», контекстуально пов'язана з номінаціями «величезна родина», «ціла родина», які символізують кохання, щастя, працю, український народ: *А ось – ціла родина. Величезна родина! Діди, батьки, онуки й правнуки, – чоловіка з сорок. Цілий рід! Дід з бабою посередині, решта, згідно з родинним станом, розташувались обабіч і ззаду. І все це на тлі гір. Українська степова родина на гірському тлі* (І. Багрянний).

Психологічними концептами «дух», «душа», «серце» детермінуються світоглядні пріоритети письменників, характеризується внутрішній світ героїв, їхній психологічний стан, душевні переживання. У національному художньому тексті вони постають лінгвокультурами або їхніми компонентами та характеризуються екстралінгвальними значеннями, варіативними у кожній лінгвокультурі. Під **психологічними лінгвокультурами** розуміємо мовні одиниці, що вербалізують культурний зміст психологічних концептів.

Лінгвокультурологічне поле «дух» у художніх текстах представлено чотирма групами лінгвокультуремних одиниць: 1) лінгвокультуреми на позначення ментально-чуттєвих понять («дух руїни»); 2) лінгвокультуреми на позначення міфологічних істот («дух демона»); 3) лінгвокультуреми на позначення екзистенційних понять («дух здійнявся і відлетів»); 4) лінгвокультуреми на позначення дії та ознак дії («за одним духом»).

Найширше представлена група лінгвокультурем на позначення ментально-чуттєвих понять, які часто вживаються із символічними значеннями «мужність», «сміливість»: *Він вже встиг прикрити свою наготу й набратися духу. Він рішуче протестує проти такого поводження з ним органів безпеки й судовою дорогою буде шукати справедливості...* (У. Самчук); «сила»: *У неї в грудях така вже яма. Мабуть, ще одна крапля духу держиться, одна, однісінька крапля...* (Г. Журба); «приязнь», «віра»: *Ах, революція, революція! Дух мій є з тобою* (У. Самчук).

У зв'язку з розширенням семантики лінгвокультуремних одиниць спостерігається їх функціонування у кількох лінгвокультурологічних полях. Лексема «дух» із значенням «внутрішній світ людини» перебуває у бінарній кореляції зі словом «тіло» та належить до двох лінгвокультурологічних полів «дух» та «душа».

У контекстуальному оточенні з лексемою «воля», словосполученням «жага жити» лінгвокультурема «змагання духу» уживається із семами «настрій», «ідея», які пов'язані із свідомістю, що зароджується та гартується у боротьбі. Це зближує лексему «дух» з лінгвокультурологічним полем «розум».

Матеріали контекстів української соціально-психологічної прози першої половини ХХ ст. дозволяють виділити п'ять груп лінгвокультурем у межах лінгвокультурологічного поля «душа»: 1) лінгвокультуреми, які актуалізують інформацію про душу як внутрішній простір («з яких [очей] дивилась... велика, як всесвіт, душа»); 2) лінгвокультуреми на позначення персоніфікованих неістот («ідоліві душі»); 3) лінгвокультуреми, які актуалізують етичні цінності («чистота душі»); 4) лінгвокультуреми на позначення психічних, фізичних відчуттів людини, її реакцій на світ, інших людей, процеси, відносини («забив кілка в душу»); 5) лінгвокультуреми, пов'язані з екзистенційними категоріями буття «життя/смерть» («віддати Богові душу»).

Лінгвокультурема «душа» найчастіше вживаються на позначення етичних цінностей та психологічних процесів.

Сема «душевна сила» актуалізується шляхом вираження експресивно-вольової дії, спрямованої на відновлення рівноваги між позитивними та негативними почуттями, у метафоризованому словосполученні «балансувати душею»: *Він лежав, тяжко зціпивши щелепи й повіки, й балансував душею між глибокою втомою, зневірою й почуттям якогось невиконаного обов'язку* (І. Багрянний).

Стан сильного внутрішнього хвилювання, активного пошуку вирішення хвилюючої проблеми репрезентують лінгвокультуремні фразеологізми «кидався

душею», «душа мечеться», «душа мліла», наприклад: *Це було страшним, і Андрій кидався душею, шукаючи порятунку* (І. Багрянний).

Почуття прихильності актуалізує словосполучення «здобути душу народу», у якому душа є уособленням доброзичливості, приязні, симпатії: *Той, хто дасть селянам землю, той здобуде душу народу!* (У. Самчук).

«Душа» вживається із символічними значеннями «любов» та «натхнення»: *Слухай, вона стала хлібом і водою моєї душі. Барвою і запахом цілого мого життя* (Г. Журба).

Лінгвокультурологічне поле «душа» перетинається з полями «людина», «дух», «серце», що є наслідком додаткових конотацій, яких лінгвокультуреми набувають у контекстах. Проте кожна названа універсалія створює власне лінгвокультурологічне поле.

Широкий спектр культурної інформації містять лінгвокультуреми, які репрезентують концепт «серце». Серед них виділяємо чотири групи лінгвокультуремних одиниць: 1) лінгвокультуреми на позначення персоніфікованих предметів («найшвидше летить материнське серце»); 2) лінгвокультуреми на позначення просторових понять («від серця планети»); 3) лінгвокультуреми на позначення екзистенційних понять («серце робить останній удар»); 4) лінгвокультуреми на позначення емоцій, настроїв, переживань людини («серце палає»).

Найпродуктивнішою з них є остання група, лінгвокультуремам якої властива різноманітна оцінна семантика. Значну її частину становлять фразеологічні лінгвокультуреми з компонентом «серце», які відображають емоційні переживання людини, що часто є полярними: спокій/неспокій, зворушливість/жорстокість тощо.

Семи «переживання», «тривога», «хвилювання» наповнюють зміст поняття «неспокій», представленого в контекстах фразеологізованими лінгвокультуремами «стискалося серце», «серце тремтить», наприклад: *Серце стиснулось враз і забилося тривожно* (Г. Журба).

Негативну оцінку крайнього вияву тривоги та болю актуалізує фразеологізована лінгвокультурема «роздирав серце на клаптики»: *Біль, що роздирав допіру серце на клаптики, десь несподівано подівся, і стало пусто... Страшенно пусто* (Г. Журба); метафоричні лінгвокультуреми «серце болить», «серце йокнуло», «рана в серці», наприклад: *Так. Нищити. Просто виведи в поле і скажи: йди, худобино, куди очі бачать. Не треба мені тепер тебе... Або віддай «на пуди» за безцінь – аж серце болить...* (У. Самчук).

Почуття радості актуалізується завдяки сполученню лексеми «серце» з дієсловами «сміятися», «трепетати», «підскочити», наприклад: *Тіло його догоряло в муках. Але серце в ньому сміялося і щось казало до всіх тих, що стояли перед ним в уяві, – казало як заповіт, як молитву* (І. Багрянний).

У контексті словосполучення «билося серце» під впливом мовного оточення «запалене вогнем... віри та любові» актуалізує значення «почуття любові, кохання» і зв'язок між концептами «серце», «любов», «кохання», «віра»: *Але виходило так, ніби якась невидима сила привела його сюди, щоб попрощатись з*

цим місцем, де промайнули кращі години його життя часів золотого дитинства, де зародилася думка з великого болю, де особливо сильно билося серце, запалене вогнем великої віри та любови (І. Багрянний).

Лінгвокультурний концепт «доля» кваліфікуємо як екзистенційно-аксіологічний, тобто такий, що відображає світоглядні цінності, буття людини та об'єктивується у мові в **екзистенційно-аксіологічних лінгвокультурах**.

За типом лінгвокультурної семантики універсалія «доля» реалізується у таких групах лінгвокультурем: 1) лінгвокультурем на позначення міфологічної істоти («змагатися з долею»); 2) лінгвокультурем на позначення персоніфікованої неістоти («волочитья мужицька доля»); 3) лінгвокультурем на позначення аксіологічної категорії «щастя» («щастя-долі шукали»); 4) лінгвокультурем з просторово-часовим та екзистенційним значеннями («синову долю передумує», «від долі не втечеш»).

Продуктивними в лінгвокультурологічному полі «доля» є лінгвокультурем на позначення екзистенційних та аксіологічних понять.

Семантичний зв'язок «долі» і «смерті» виявляється ще в усній народній творчості через позначення смерті як невідвортної долі. Зі значенням «смерть, кінець життєвого шляху» лінгвокультурема «доля» вживається в контексті: *Подумаю – скрізь люди мруть, скрізь на людей чигає лихо, і на печі від долі не втечеш* (І. Багрянний). Символічно доля пов'язана з дорогою, життям: *Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили вони, багато могил полишали вони, багато друзів розгубили вони в землі й по божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготувала доля* (І. Багрянний).

Значення «щаслива» лінгвокультурема «доля» набуває у тексті завдяки контактному вживанню лексеми «щастя»: *Рідну землю покидали, уклін їй складали, береги сльозами поливали і довго-довго руками та шапками з моря Чорного махали, у краї чужі, далекі, за тридцять земель-морів, на край світу мандрували, щастя-долі шукали* (І. Багрянний).

У метафоричному контексті з дієсловом «цуратися» лінгвокультурема набуває протилежного значення, властивого лексемі «недоля» – «нещасливе життя, несприятливі обставини», зокрема: *Тим-то й доля його цурається* (І. Багрянний), а також у епітетних словосполученнях з ознаковими лексемами: «щербата», «печальна», «тяжка», «трагічна», «ганебна».

Отже, активне функціонування лінгвокультуремних репрезентацій соціальних, психологічних та екзистенційно-аксіологічних концептів засвідчує належність аналізованих текстів на мовно-концептуальному рівні до соціально-психологічної прози, а їхня екстралінгвальна інформація вказує на особливості національного бачення загальнолюдських концептів українським народом.

У третьому розділі – **«Лінгвокультуремі-вербалізатори концептосфери «людина – культура» в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.»** – представлено класифікацію лінгвокультурем за лінгвокультурною інформацією, описано основні класифікаційні типи

лінгвокультурам, подано визначення термінів «художньо-мистецька лінгвокультурема», «православно-християнська лінгвокультурема», «політична лінгвокультурема», «побутова лінгвокультурема», розглядається функціонування лінгвокультуремних одиниць в українській соціально-психологічній прозі Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука за ознаками спільне/відмінне, визначено їхні стилістичні функції в тексті.

Національну культуру, відображену в соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст., потенційно формує багато окремих сфер культури, які пов'язані з різними лінгвокультурними ситуаціями доби. У досліджуваних творах Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука визначальними є лінгвокультуремні одиниці художньо-мистецької, православно-християнської, політичної та побутової сфер культури. Названі класифікаційні типи лінгвокультурем у межах української лінгвокультури комплексно відображають універсальні поняття людства та національно-специфічні надбання етносу.

Художньо-мистецькі лінгвокультуреми. Поняття «художньо-мистецькі лінгвокультуреми» визначаємо як мовні одиниці, що відображають мистецьке життя народу у взаємодії з художньою культурою в цілому. Домінанта цього типу – лінгвокультурема «культура», яка є ядром відповідного лінгвокультурологічного поля зі спільною архісемою для всіх лінгвокультуремних одиниць.

Мовний матеріал з художніх творів Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука дозволяє виділити п'ять груп художньо-мистецьких лінгвокультурем: 1) лінгвокультуреми на позначення видів та творів мистецтва; 2) лінгвокультуреми на позначення різновидів танцю; 3) лінгвокультуреми на позначення музичних інструментів; 4) лінгвокультуреми на позначення образів мистецтва; 5) лінгвокультуреми на позначення діячів мистецтва.

Серед лінгвокультурем на позначення різноманітних видів мистецтва частотнішими є ті, які вербалізують поля декоративно-ужиткового, музичного та танцювального мистецтв. Наприклад, лінгвокультурологічне поле «декоративно-ужиткове мистецтво» представлено лінгвокультуремами «художнє різьблення», «декоративний розпис», «писанка», «вишивка», «гаптування», які позначають різні види прикладного мистецтва. У контексті найчастіше лінгвокультуреми репрезентують предикати, які вказують на певну дію, техніку виконання, ознаки вияву. Наприклад: *Так, як і бувало, десь розшукує своє знаряддя до писання писанок... Вечором, як топить у плиті чи в печі, бере вона на череп'яну покрішку децю жару, ставить на нього горщечок з воском і, коли віск розтає, мачає у нього пензлика і виводить по злегка підогрітому яйцю свої невибагливі, але чудові візерунки. Виводить «зірки», виводить «ключки», виводить «кривий поясок». І ще, і ще виводить всілякі назви писанок, все відмінні, все одна краща від другої* (У. Самчук).

Загалом художньо-мистецькі лінгвокультуреми широко представлені в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. і містять інформативні сегменти про різні види мистецтва того часу.

Православно-християнські лінгвокультурами. Дефініцію поняття «православно-християнські лінгвокультурами» визначаємо як мовні одиниці, що відображають релігійне життя православних християн у взаємозв'язку із культурою народу. Окрім теонімів, до православно-християнських лінгвокультурем належить загальноживана лексика конфесійного змісту, народні назви християнських понять. Орієнтуючись на мовний матеріал із творів Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука та класифікації науковців (Т. Калугіної, П. Кононенка, Л. Мацько, П. Мацькова, Г. Складєвської), виділяємо дев'ять груп православно-християнських лінгвокультурем: 1) лінгвокультурами на позначення божеств та пророків; 2) лінгвокультурами на позначення календарних церковних свят та постів; 3) лінгвокультурами на позначення святих місць та просторових понять; 4) лінгвокультурами на позначення зображень святих та церковних книг; 5) лінгвокультурами на позначення біблійних осіб; 6) лінгвокультурами на позначення предметів релігійного побуту; 7) лінгвокультурами на позначення небесних та церковних ієрархій; 8) лінгвокультурами на позначення елементів богослужіння та обрядодій; 9) лінгвокультурами на позначення цінностей християнської етики.

Серед найбільш продуктивних полів, представлених у соціально-психологічній прозі Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука, є поле «божества та пророки». Його домінантою є лінгвокультурема «Ісус Христос», навколо якої інтегруються інші знакові лінгвокультурами, зокрема «Марія», «Юда», «Ірод» тощо. Лінгвокультуремну парадигму «Ісус Христос» формують лексичні та фразеологічні одиниці («Христос», «Ісус», «Бог», «христосуватися», «Ісус Христос», «Христос воскрес») у авторських контекстах: *Христос. Це Христос. Це ж Він – бідлашна людина тілом і Бог душею. Боголюдина!* (І. Багрянний); – *Христос воскрес, Корнію! З приїздом! – Воістину воскрес! Дякую* (У. Самчук).

Лінгвокультурема «сад Гетсиманський», що входить до поля «просторові поняття», функціонує не лише в ізоморфному символічному значенні «зрада/страждання», а й аломорфному – на позначення домівки – країни зла, у якій панують зрада, страх, байдужість, сталінські репресії; людської душі, у якій співіснує любов і зрада: *Андрій слухав про Юду, думав про братів, і в темряві, що застинала зір, йому ввижався темний, сповнений чорного, задушливого тропічного мороку сад, тоскна тиша й сільвети мірт та кипарисів...* (І. Багрянний).

Аналіз православно-християнських лінгвокультурем в українській соціально-психологічній прозі свідчить, що вони поряд з ізоморфними значеннями в семантичній структурі містять аломорфні значення, у яких виявляються національні риси віровчення українського народу.

Політичні лінгвокультурами. Під політичними лінгвокультурами розуміємо мовні одиниці, які відображають політичне життя нації у взаємозв'язку із культурою народу. У текстах І. Багряного, Г. Журби, У. Самчука актуалізуються лінгвокультурами, які відображають українську лінгвокультурну ситуацію першої половини ХХ ст. та найбільш вагомі для політичної сфери

поняття. За особливостями семантики політичні лінгвокультури поділяємо на чотири групи: 1) лінгвокультури на позначення суб'єктів політичної діяльності; 2) лінгвокультури на позначення органів державної влади; 3) лінгвокультури на позначення політичної боротьби та її форм; 4) лінгвокультури на позначення країн та народів, що їх населяють.

Ключовими лінгвокультурами політичної сфери в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. є «влада», «народ», «ворог народу», «державна», «СРСР (СССР)», «Україна». Вони функціонують у національних картинах світу інших народів, проте в кожній мові лінгвокультури отримують оригінальну категоризацію та національну оцінку політичної дійсності. Наприклад, «державна» в текстах конкретизується лінгвокультурами, найвагомішими з яких є «СРСР (СССР)» та «Україна». Лінгвокультура «СРСР» осмислюється з аломорфними значеннями «світ, у якому мешкають народи різних націй», «в'язниця українців», «антилюдяність», «антигуманність». Наприклад: *В СРСР людей вистачить!* (І. Багрянний).

Лінгвокультура «Україна» відзначається різноманітністю значень у контекстах. Вона осмислюється як «молода держава українського народу», «місце вирощування хліба» і водночас «панування страшного масового голоду та смерті». Наприклад: *Україна дала вам «хліба». Україна корчиться з голоду колгоспів, обливається потом, риє свій чорнозем і видирає з землі «хліб»* (У. Самчук).

В українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. політичні лінгвокультури, більшість з яких є актуальними в інший час та в іншій культурі, виконують важливу роль у відображенні лінгвокультурної ситуації доби.

Побутові лінгвокультури. Термін «побутова лінгвокультура» визначаємо як мовна одиниця, що відображає повсякденне життя українців у взаємозв'язку з поняттям традиційної культури побуту. Побутові лінгвокультури займають важливе місце в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. Вони віддзеркалюють культурно-побутовий колорит доби, поняття та предмети матеріального, громадського, сімейного побуту, як ті, які архаїзувалися, так і ті, що органічно ввійшли в сучасну культуру.

Побутові лінгвокультури в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. представлені полями, зосередженими навколо домінант «домівка», «одяг», «їжа», «народні свята та обряди», «ремесла та промисли», «мовний етикет» тощо. У дослідженні розглядаємо найпродуктивніші з них.

Стійкий комплекс образів сформувався у свідомості українців щодо житла, його частин та атрибутів, що й перетворило їх назви на культурні знаки та символи, які становлять лінгвокультурологічне поле «домівка». Найбільш культурно значущою в полі є лінгвокультура «хата», яка традиційно вживається на позначення селянського житла. Багатозначність лексеми зумовлена поліфункціональністю хати в побутовому житті українського народу. Лінгвокультура «українська хата» характеризується асиметрією сем та асоціативно-сміслових зв'язків її сполучення з концептами «безсмертя»,

«національна святиня», «гордощі нації» та «злидні», «холод»: *Безсмертна українська хата!* Зворушливо-трагічна «національна святиня», гордощі всіх «пророків» і «апостолів» його бідолашної нації!.. Чорна й перекошена, з манюсенькими запотілими віконечками, з мокрою слизькою глиняною долівкою, з купами сміття і лахміття в закутках, холодна, вогка, ще й з смердючою помийницею біля дверей... Апотеоза злиднів! (І. Багрянний).

Звичаєвою традицією українського народу зумовлено вживання лінгвокультурами «хата» зі значеннями «гостинність», «відкритість», «захист», «порятунок», наприклад: *Я не знаю, хто ти, але моя хата – твоя хата. Такий тут закон. Наш закон* (І. Багрянний).

Побутові лінгвокультури, окрім узуального номінативного значення, у мовленнєвому контексті актуалізують конотативні та символічні значення, що відображають окремі аспекти фонові інформації лінгвокультурологічних одиниць, ритуальної та звичаєвої культури народу.

У творі лінгвокультури відображають сутність творчої особистості письменника, його філософсько-естетичні переконання, індивідуальні пріоритети митця. Письменники звертаються до різних мовно-стилістичних засобів вираження лінгвокультури, створюючи національний тип людини, формуючи поверхневий та глибинний смисли твору.

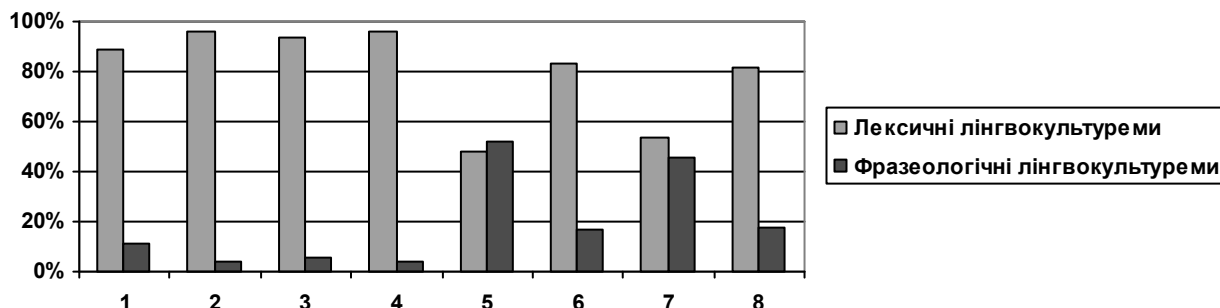
Прийоми відображення культурних явищ дійсності в художньому тексті зумовлені авторським психосоціотипом. Зокрема, лінгвокультури на позначення образів зовнішнього світу у Г. Журби та У. Самчука значно більше, ніж тих, що експлікують внутрішній світ героїв. Очевидно, це пов'язано з особливим світовідчуттям письменників, прагненням осмислити закономірності життєвих подій, доквілля. У досліджуваних текстах І. Багряного переважають лінгвокультури, що відображають внутрішній світ людини, створюють образ сучасника в умовах лінгвокультурної ситуації доби.

Твори української соціально-психологічної прози першої половини ХХ ст. характеризуються єдністю концептосфери. Серед лінгвокультурних одиниць у художньому мовленні І. Багряного, Г. Журби, У. Самчука наскрізними є лінгвокультури «українець», «дух», «душа», «серце», «доля». Порівнюючи функціонування лінгвокультури у творах письменників, можна зробити висновок про варіювання їхнього лінгвокультурного значення при незмінності архісеми.

Кожен митець по-своєму усвідомлює лінгвокультури, виокремлює актуальні для нього смисли, надає їм різного функціонального навантаження. Показовим для ідіостилію Івана Багряного є художньо-словесне моделювання українського світу інтелігенції, на відміну від мовотворчості Г. Журби та У. Самчука, які відображають світобачення селянина. Тому у кожного з них відрізняється значеннєвий план лінгвокультури «українець»: зокрема, якщо в Г. Журби в основному – це «мужик», «Іван», «селянин», в У. Самчука – «господар», «газда», то в І. Багряного – «інженер», «архітектор», «художник».

Досліджуючи парадигму лінгвокультурологічних полів «людина», «народ», «громада», «родина», «душа», «дух», «серце», «доля», визначаємо співвідношення в ній лексичних та фразеологічних лінгвокультурем (мал. 3.1).

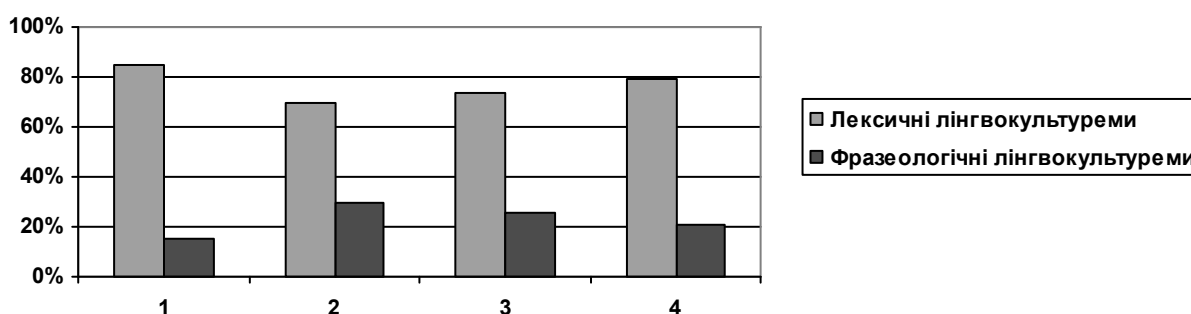
Діаграма показує стійку кількісну перевагу лексичних одиниць над фразеологічними (за винятком домінування фразеологічних експлікацій у лінгвокультурологічному полі «дух»), що зумовлено, на нашу думку, більшим ступенем відкритості лексичної системи мови для новотворів.

Мал. 3.1. Діаграма динаміки лексичних та фразеологічних експлікацій лінгвокультурологічних полів:

- 1 – людина;
- 2 – народ;
- 3 – громада;
- 4 – родина;
- 5 – дух;
- 6 – душа;
- 7 – серце;
- 8 – доля.

Загальна закономірність у досліджуваних текстах соціально-психологічної прози залишається незмінною щодо співвідношення лексичних та фразеологічних одиниць серед художньо-мистецьких, православно-християнських, політичних та побутових лінгвокультурем (мал. 3.2).

Мал. 3.2. Діаграма динаміки лексичних та фразеологічних експлікацій лінгвокультурем:

- 1 – художньо-мистецьких;
- 2 – православно-християнських;
- 3 – політичних;
- 4 – побутових.

Визначені вище типи лінгвокультурум за функціональними сферами культури (художньо-мистецькі, православно-християнські, політичні, побутові) різною мірою представлені в текстах письменників. Художньо-мистецькі та православно-християнські найпродуктивніші у творах І. Багряного, політичні та побутові рівнозначно представлені в усіх аналізованих творах.

Лінгвокультуреми в художньому мовленні І. Багряного, Г. Журби, У. Самчука виконують різні стилістичні функції, що зумовлено багатством і складністю їхньої семантико-сислової структури. Аналіз лінгвокультуремних одиниць у горизонтальному та вертикальному контекстах дозволяє виокремити такі їх функції: етнокультурологічну (збагачення тексту національною інформацією); аксіологічну (фіксація національно-культурних цінностей народу разом із закріпленими за ними оцінними значеннями); образну (формування ядра художнього образу); сакральньо-символічну (актуалізація образів-ідей, які мотивуються фоновими знаннями); текстотворчу (забезпечення цілісності і зв'язності тексту); кумулятивну (зберігання та нагромадження сегментів культурної інформації).

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження.

Дисертаційне дослідження надає підстави сформулювати термін «лінгвокультурема» як мовну одиницю, яка вербалізує загальнолюдську та національну інформацію про культурні цінності, реалії тощо.

Лінгвокультурема перетинається з лінгвокультурним концептом, який вона вербалізує. Проте на відміну від концепту (когнітивно-лінгвістичного утворення) лінгвокультурема є одиницею лінгвокультурного простору мовосвідомості, вербальною репрезентацією образу культурної інформації.

Лінгвокультурні тексти зберігають та транслиують через лінгвокультуремні одиниці різні типи культурної інформації (загальнолюдську, національну та індивідуальну культуру мовної особистості автора). Знаковою з цього погляду є соціально-психологічна проза першої половини ХХ ст., зокрема твори представників української діаспори – Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука. Мова їхніх творів характеризується багатством лексичних та фразеологічних лінгвокультурум, які об'єднуються навколо ключових концептів «людина» та «суспільство». Особливістю вживання лінгвокультурум у соціально-психологічній прозі є поєднання соціального, психологічного та культурного значенневих планів у їхній структурі, формування тропів соціально-психологічної семантики.

У розкритті глибинного змісту концептосфери «людина – суспільство», характерної для творів І. Багряного, Г. Журби, У. Самчука, пріоритетними є соціальні, психологічні та екзистенційно-аксіологічні лінгвокультурні концепти («народ», «громада», «родина», «душа», «дух», «серце», «доля») та їхні лінгвокультуремні вербалізатори, які відображають національне традиційне світобачення й авторське осмислення змін у житті народу, які відбувалися у першій половині ХХ ст.

Концептосфера «людина – культура» найширше представлена художньо-мистецькими, православно-християнськими, політичними та

побутовими лінгвокультурами. Із застосуванням компонентного аналізу, методів лінгвокультурологічного поля та лінгвокультурологічної інтерпретації виділено та описано ключові одиниці названих типів.

У текстах української соціально-психологічної прози першої половини ХХ ст. різною є динаміка вживання лінгвокультурам письменниками, неоднакове співвідношення лексичних та фразеологічних лінгвокультуремних одиниць. Спорідненість у мовній оцінці авторами об'єктивної дійсності дозволяє твори І. Багряного, Г. Журби, У. Самчука відносити до єдиного соціально-психологічного мегатексту.

У художніх творах лінгвокультурами визначаються поліфункціональністю. Комплексний аналіз їхніх функцій – етнокультурологічної, аксіологічної, образної, сакрально-символічної, текстотворчої, кумулятивної – узагальнює уявлення про сутність лінгвокультурами як мовно-культурного явища та стилістичної одиниці тексту.

Лінгвокультура є невід'ємним складником мови української соціально-психологічної прози першої половини ХХ ст., який віддзеркалює культурний досвід української нації та людства в цілому.

У перспективі подальших пошуків вбачаємо: 1) вивчення лінгвокультурами в українській мовній картині світу; 2) укладання словника лексичних та фразеологічних лінгвокультурами української соціально-психологічної прози першої половини ХХ ст.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

~~Медвідь Н. С. Семіотичний підхід до лінгвокультурами, методологія та методи її дослідження // Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького; Відп. ред. Г.І.Мартінова. Черкаси, 2008. – Вип. 6. – 322 с. – С.263-268.~~

1. Медвідь Н. С. Індивідуально-авторська картина світу та засоби її вираження у художньому творі / Н. С. Медвідь // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9 : Актуальні проблеми сучасного мовознавства. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – № 2. – С. 28–30.

2. Медвідь Н. С. Лінгвокультурна репрезентація мовної універсалії «людина» у творчості Івана Багряного / Н. С. Медвідь // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. Випуск 382–384. Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 250–253.

3. Медвідь Н. С. Мова соціально-психологічної прози як джерельна база лінгвокультурологічного дослідження / Н. С. Медвідь // Філологічні науки : збірник наукових праць. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2008. – С. 92–97.

4. Медвідь Н. С. Проблема статусу лінгвокультурології у мовознавстві / Н. С. Медвідь // Наука і сучасність : збірник наукових праць Національного

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Том 59. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 212–217.

5. Медвідь Н. С. Семіотичний підхід до лінгвокультури, методологія та методи її дослідження / Н. С. Медвідь // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України ; Черкаський нац. ун-т імені Б. Хмельницького ; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2008. – Вип. 6. – С. 263–268.

6. Медвідь Н. С. Формули мовного етикету у лінгвокультурному аспекті (на матеріалі прозових творів Івана Багряного) / Н. С. Медвідь // Наукові записки. – Випуск 75 (4). Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 5 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2008. – С. 246–250.

АНОТАЦІЇ

Медвідь Н. С. Лінгвокультури в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009.

Дисертацію присвячено вивченню лінгвокультури в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст. Дослідження здійснено на матеріалі художніх творів Івана Багряного, Галини Журби, Уласа Самчука. Визначено теоретичні засади дослідження лінгвокультури у соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст., уточнено термінопоняття «лінгвокультура», здійснено розмежування понять «лінгвокультура» та «лінгвокультурний концепт», з'ясовано принципи та методи дослідження лінгвокультури (лінгвокультурологічного поля, лінгвокультурологічної інтерпретації), описано мову української соціально-психологічної прози як джерельну базу лінгвокультурологічних досліджень, виділено лексико-семантичні особливості лінгвокультури-вербалізаторів концептосфер «людина – суспільство» та «людина – культура» в українській соціально-психологічній прозі, класифіковано лінгвокультури за типом лінгвокультурної інформації, узагальнено семантико-стилістичні особливості лінгвокультури у парадигмах авторської мовотворчості Івана Багряного, Галини Журби та Уласа Самчука та розкрито їхні стилістичні функції у художній прозі.

Ключові слова: лінгвокультура, лінгвокультурний концепт, лінгвокультурологічна інформація, лінгвокультурологічне поле, лінгвокультурологічна інтерпретація, мова соціально-психологічної прози.

Медведь Н. С. Лингвокультуры в украинской социально-психологической прозе первой половины ХХ в. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2009.

В диссертации осуществлен комплексный анализ ключевых лингвокультур в украинской социально-психологической прозе первой

половины XX века с учетом антропоцентрического похода к изучению языковых единиц.

Рассматривается вопрос о философско-методологическом основании развития лингвокультурологических исследований. Определяется статус новой науки языкознания – лингвокультурологии, которая активно развивается как синтезирующая и систематизирующая отрасль лингвистики. Ее целью является выявление механизмов взаимодействия языковых и культурных факторов в социокультурном обществе, выделение культурно значимых знаков языка, которые отображают специфику миропонимания определенной языковой общности, описание их культурной семантики.

В работе уточняется дефиниция лингвокультуремы, разграничиваются понятия «лингвокультурема» и «лингвокультурный концепт», определяются критерии выделения лингвокультурем в тексте, принципы и методы их исследования, описывается язык украинской социально-психологической прозы как исследовательская база диссертации.

Лингвокультурема в работе рассматривается как языковая единица, которая вербализует общечеловеческую и национальную информацию о культурных ценностях, реалиях; характеризуется абсолютной или частичной национально-культурной спецификой в сочетании с наднациональной информацией.

Лингвокультурема вне контекста рассматривается как единица языковой системы, которая исследуется с помощью семантического и лингвокультурологического анализов, и в национальном дискурсе – как единица текста с большей степенью национально-культурной специфики.

Материалом исследования стали лингвокультуремы лексического и фразеологического уровней языка украинской социально-психологической прозы первой половины XX в. (приведения Ивана Багряного, Галины Журбы, Уласа Самчука).

В диссертации выделены лингвокультурологические вербализации концептосферы «человек – общество» в украинской социально-психологической прозе первой половины XX в.; определены понятия «социальная лингвокультурема», «психологическая лингвокультурема», «экзистенциально-аксиологическая лингвокультурема»; с применением методов лингвокультурологического поля и лингвокультурологической интерпретации произведен лингвокультурологический анализ языковых репрезентаций концептов «людина», «народ», «громада», «родина», «душа», «дух», «серце», «доля».

Активное функционирование лингвокультуремных репрезентаций социальных, психологических и экзистенциально-аксиологических концептов свидетельствует о соответствии языкового материала основным показателям социально-психологической прозы, к которой относятся произведения И. Багряного, Г. Журбы, У. Самчука.

Осуществлена классификация лингвокультурем в зависимости от типа лингвокультурологической информации, в основе которой лежат сферы

функционирования языковых единиц; описаны основные классификационные типы лингвокультурем; даны определения понятиям «лингвокультуремы художественного творчества», «православно-христианские лингвокультуремы», «политические лингвокультуремы», «бытовые лингвокультуремы»; обобщены семантико-стилистические особенности лингвокультурем в парадигмах авторского словотворчества Ивана Багряного, Галины Журбы и Уласа Самчука по признакам общее/различное; определены стилистические функции лингвокультурем в тексте.

Концептосфера «человек – культура» представлена лингвокультуремными единицами. С применением компонентного анализа, методов лингвокультурологического поля и лингвокультурологической интерпретации описаны ключевые лингвокультуремы разных типов, а именно: лингвокультуремы художественного творчества – «писанка», «троїсті музики», «пісня», «гопак», «козак»; православно-христианские – «Бог», «Ісус Христос», «Марія», «чаша», «Юда»; политические – «український народ», «українська влада», «ворог народу», «Україна», «СРСР (СССР)»; бытовые – «хата», «поріг», «сало», «каша», «кутя» и другие.

В художественных текстах лингвокультуремы способны выражать стилистические функции, которые дают возможность комплексно их описать как языковые и стилистические единицы текста.

Результаты диссертации уточняют терминологическую систему лингвокультурологии, углубляют научные представления о взаимосвязи языка и культуры, общекультурного и специфического в языке и речи, функционально-смысловом наполнении лингвокультурем в тексте. Данные о лингвокультуремах, их типах, особенностях функционирования в авторской индивидуальной манере речемыслительной деятельности могут быть использованы в лексикографической практике при составлении стилистического словаря, словаря лингвокультурем украинского языка, преподавании спецкурсов лингвокультурологии, лексической семантики, лексикологии, фразеологии, стилистики, семасиологии, когнитивной лингвистики, лингводидактики.

Ключевые слова: лингвокультурема, лингвокультурологический концепт, лингвокультурологическая информация, лингвокультурологическое поле, лингвокультурологическая интерпретация, язык социально-психологической прозы.

Medved N. S. The linguaculturemes in Ukrainian social-psychological prose during the first half of the XX th century. – Manuscript.

The thesis for a candidate degree in philology in scienciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2009.

The dissertation deals with the studying of linguaculturemes in Ukrainian social-psychological prose of the first half of the XX century. The research is carried out on the basis of artistic works of Ivan Bagryanyj, Galyna Zhurba, Ulas Samchuk. The theoretical principles of the linguacultureme principles in social-psychological

prose in the first half of XX century are certain, the term «linguacultureme» is specified, the differentiation of notions «linguacultureme» and «linguacultural contsept» is carried out, the principles and methods (linguacultural field, linguacultural interpretation) of their research are found out, the language of Ukrainian social-psychological prose is described as a spring base of linguacultural research, the linguacultural dominants of the language universal in Ukrainian social-psychological prose is assigned, the linguaculturemes according to the linguacultural information is classified, the functions of linguacultural guaculturemes in the artistic prose and the peculiarities as it's function at arting of the writers are revealed and analysed.

Key words: linguacultureme, linguacultural contsept, linguacultural information, linguacultural field, linguacultural interpretation, language of social-psychological prose.